

שני ספרי תעודות על גיטו וארשה

אוצר הפירסומים בעברית על תקופת ה־שואה התעשר לאחרונה בשני ספרים רבי־ערך. הכוונה — לעזבונו של הרב שמעון הוברבאנד שראה אור בשם הכולל „קידוש השם” וכן — פרקי יומן של המורה מביה״ס תיכון עברי בווארשה, אברהם לוין, „פנקסו של המורה מיהודיה”.

לשני המחברים, על אף הרקע האישי הר־שורה של חיבורים נפרדים, וכולם, להור־ציא עבודה עיונית אחת, עוסקים במצב כתבו עבודותיהם בגיטו וארשה, שניהם נימנו על החברה האינטימית של הפעילים בארכיון המחתרתי „עונג שבת” שהתרכז סביב ההיס־טוריון ד״ר עמנואל רינגלבלום. ואמנם, העבו־רות של הרב הוברבאנד ושל אברהם לוין נתגלו בשני חלקי הארכיון המחתרתי שהוטמן בגיטו וארשה.

עזבונו של הרב שמעון הוברבאנד מכיל שורה של חיבורים נפרדים נפרדים, וכולם, להוציא עבודה עיונית אחת, עוסקים במצב היהודים תחת עול הכיבוש הנאצי. בראשית המלחמה היה הרב הוברבאנד איש צעיר (נולד בשנת 1909) בתחילת דרכו כמורה הלכה, מעורה בשאלות הציבור והיסטוריון מבטיח. כבר בתחילת המלחמה הרסו המאורעות את עולמו הפרטי של הרב. בעת שנמלט מעיר מגוריו במרכז פולין, בספטמבר 1939, פגעה הפצצה במקום ששימש מחסה לבני משפחתו ואשתו ובנו הקטן ניספו. גלמוד וחפוי ראש הגיע הרב הפליט לווארשה. בהיותו בעיר הגדולה ובין המוני הגיטו התקרב הרב לד״ר רינגלבלום, הועסק במוסד לעזרה העצמית היהודית והשקיע את להט נפשו וכשרונותיו בריכוז חומר תיעודי וכתביה מתוכננת עבור הארכיון שבמחתרת.

* הרב שמעון הוברבאנד, קידוש השם, כתבים מימי השואה מתוך הגזים של ארכיון רינגלבלום בגיטו וארשה, בהוצאת יזכור מיסודו של שמחה הולצברג (חסיד) תשכ״ט, 354 עמודים.

* אברהם לוין, פנקסו של המורה מיהודיה, גיטו וארשה, אפריל 1942 — ינואר 1943, בית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון, תשכ״ט, עמ' 244.

אנו מוצאים בדמותו של הרב הוברבאנד ז״ל מציגה נדירה של אדם חרדי, הבקי בשבילי ההלכה ויהודי לאומי הקשוב לזרמים המור־דרניים. בזכות אישיותו המיוחדת של הרב נרקמה הברית הוברבאנד־רינגלבלום: אדם המושרש במחנה החרדי ומאמין בכל רמ״ה אבריו והיסטוריון לאומי־חילוני, בעל תפיסה שמאלית מובהקת. מכאן גם גישתו ודרך כתיבתו של הרב, הוא מצטייר כאיש שניתן באומץ לב כדי לחשוף ולראות את המציאות המתגלית בתמורות המלחמה, ועם זאת אין הוא חוסך שבטו וזעמו מאלה הקרובים לו לכאורה באמונה, הודות לעבודותיו של הרב הוברבאנד אנו לומדים על פרשיות העמידה של היהדות הדתית המשתדלת, חרף הסכנות, לשמור על המצוות ועל המסורת. הרב מספר על תפילה ולימוד תורה בהסתר, על שחיטה כשרה במחבואים ועל טבילת נשים במקוואות במרחקים ובמחתרת. עם זאת, מזכיר הרב, כי תמורות המלחמה והפגעים המוסריים לא פסחו גם על אנשי הדת, גם תלמידי ישיבה חסידיים הצמודים בקנאות לפולחן כיתתי התדרדרו עקב נסיבות הזמן למדרגה הגובלת עם הוליגאניות.

הפרקים המרשימים ביותר באסופה של הוברבאנד הינם האילוסטראציות הקצרות ה־תמציתיות המכונסות בכותרת כוללת של „צעד היחיד”, „קידוש השם”. אלה דיוקנאות של אנשים בודדים העומדים במבחן כבני אדם וכבני העם היהודי. יש ברשימות קצרות אלה הכתובות בקווים ספרותיים הסכוניים ובפאתוס עצור, המזכיר את התיאורים של גזירות אשכנז בימי אשכנז ו„יוון־מצולה”, משום הוכחה חותכת לכך, כי קיימים בקורות תקופת השואָה אירועים וגילויים הזכאים להיכלל במסורת של קידוש השם. ונראה לי כי גם הגדרה של קידוש השם, כפי שהיא מסוכמת בחיבורו של הרב, קולעת ביותר, ומפזרת הרבה מספיקות ולבטי המחשבה של היסטוריו־נים מודרניים. „קידוש השם”, אומר הרב הוברבאנד, „בשלושה דרכים הוא מתקיים: א) מוסר יהודי נפשו משעמדו להעבירו על דתו. ב) מסכן יהודי עצמו על מנת להציל נפש אחת מישראל, מכל שכן נפשות רבות. ג) נפל יהודי בקרב בהגנה על יהודים, וכך

שני ספרים על גיטו וארשה

ישראל בארצות הסלאביות בפולין, ברוסיה ובפרט בליטא".

החיבורים של הרב נכתבו במקורם ביידיש, צילומים של המקור הגיעו בדרכים שונות ארצה והוצאו ביוזמתו האישיה הברוכה של מר שמחה הולצברג. הספר בכללו הוא מכתר מקורות חשוב להכרת המציאות של היהודים בפולין בימי המלחמה, ובייחוד בנוגע להבנת התנהגות היהודים הדתיים באותה תקופה. יש להצטער שהטקסטים המקוריים לא צויידו בהערות מבהירות המתבקשות בספר מעין זה.

ספרו של אברהם לוויין הוא כאמור, יומן שנרשם ע"י מורה עברי בגיטו וארשה. כתב-היד של אברהם לוויין נמצא בשני החלקים של ארכיון רינגלבלום. המקור שמור במכון היהודי היסטורי בווארשה. פרקי היומן פורסמו בחלקי סבכתבי-העת האידי והפולני של המכון ועתה מגושים לנו כתביו של לוויין בנוסח עברי. רשימותיו של לוויין פותחות ב-26 במרץ 1942 וחלקו הראשון הכתוב במקורו ביידיש, מסתיים ב-5 ביוני של אותה שנה. חלק זה אינו זהה עם היומן במובנו המלא של המושג. הכותב מלקט רשמים כלליים שהגיעו לאוזניו, ורק באקראי מוסיף הערה משלו. הכתיבה בחלק זה אינה רצופה ואין לדעת אם לוויין נהג לכתוב מאתו זמן באופן רצוף מדי יום ולא כל הרשימות הגיעו לידינו, או שמא עסק בכתיבה לסירוגין. לא נוכל גם לדעת אם רק במועד מאוחר, מרץ 1942, התחיל לוויין בכתובה, או שכתב אף מקודם, והרשימות לא נשתמרו ולא הגיעו לידינו.

החלק השני מרשימות לוויין, שתחילתו במועד גורלי ליהודי וארשה, 22 ביולי 1942, התחלת הגירוש ההמוני, נושא אופי מובהק של יומן. הרשימות כתובות כמעט מדי יום, שמורה בהן רציפות אירועים והמסופר על אנשים, ומטבע המצב, מרבה המספר בחלק זה לכתוב על גורלו ועל גורל משפחתו. החלק השני של הרשימות כתוב במקור בלשון ה"עברית".

חשיבותן העיקרית של הרשימות בהיותן תעודה אוטנטית. כאמור, נהג לוויין להתבונן ולהקשיב למסופר על ההתרחשויות החשובות בגיטו והוא מתעכב על כל דבר אשר יש לו לדידו משקל ועניין ציבורי. כיוון שלווין היה איש מוכר, שקיים קשרים רחבים השתייך לחוג המצומצם של חברת "עונג שבת", הגיעו לאוזניו גם הדים מהימנים מרובים על אירור

פסק הרמב"ם: יהודי שנהרג ולא על שום שרצו להעבירו על דתו ורק על שום שיהודי הוא — נקרא קדוש. וה"ח"תם סופר" מרחיק לכת, ולדעתו, כל יהודי שגויים הרגוהו מסיבה כלשהי ואפילו רק לשם שוד — הריהו קדוש".

רשימת הדמויות של הרב רחבה ביותר. מצויים בה הרבה רבנים המסרבים לחלל ספרי תורה ולהתחשש לעיקרי אמונתם, מופיעים בה פשוטי עם בגאון יהודי ואנושי כובש, ומוצאים בה גם איש "בונד" ויהודי מתבולל, שהתרחק ממכורתו ונהג ב"בוז וזילזול" באחיו היהודים, אך בהישאלו ע"י הגרמנים באם יהודי הוא "לא היסס אף רגע והפליט תשובה גאה וכבודה: יהודי!"

בחיבורים הכלליים שבקובץ בולטים ברמת הכתיבה הפרקים האוטוביוגרפיים, בהם מספר הרב על קורותיו בשלב המלחמה הראשון וכן תיאור מתנה העבודה בקאמפינוס, מונוגראפיה נדירה ומפורטת של תנאי הקיום והמשטר במחנה-עבודה נאצי. חטיבה מיוחדת בקובץ מהווים התיאורים על העיוותים המוסריים ב"חברה היהודית פנימה. הוברבאנד מרשיע בחריפות ובמרירות משתפי פעולה יהודיים ורואה כ"אחת מן האימות שבפורענויות ה"מלחמה — "צעדי קלגסים יהודים (המשטרה היהודית) ופחרו של יהודי אחד בפני אחיו". הוא מוקיע את הסחטנים המוליכים שולל אלמנות ואומללים בהבטחות סרק על כוח התערבותם אצל הנאצים ובמסה הספוגה קיטרוג מנתח הרב את דרכה של "אשה היהודיה בימי המלחמה". בנושא זה נראה, כי נתפס הרב לחד-צדדיות. הרגישות הדקה של הרב לכשרות וצניעות מסורתית של האשה היהודיה נפגעה נוכח תופעות מנקרות עיניים ויוצאות דופן אלה, ובדאבת לבו הגיע להקעה כוללנית שצידוקה מוטל בספק.

בקובץ מכונסים גם דברי פולקלור, חידודים ודברי שנינה שנשמעו בגיטו ונרשמו על-ידי הרב. חותם את האסופה פרק עיוני מתוך חיבור גדול ומתכנן, אותו הגדיר רינגלבלום כמגמה "לאסוף את כל החומר ההיסטורי של השאלות ותשובות שחיברו גדולי פולין, של ראשוני הגדולים, כמו המהרש"ק, הרמ"א, שארית יוסף, מהר"ם מלובלין, ב"ח, שו"ת, פני יהושע וכן את כל השאלות ותשובות משנת ת"ח ועד הזמן האחרון". חלק מהעבודה הזו אמנם הגיע לידינו וכן "מקורות לתולדות

למגר את המשטר הנוכחי ולשנות את המצב באופן קיצוני. מסרו על פעולת חבלה של צנחנים באיזור לובלין, ועוד ידיעות דמיוניות שהינן פרי של הזיות וגעגועים". ולמחרת, ב־10 ביוני 1942 נרשם: "בימים אלה קיבל עסקן ציבורי מכתב מציריך הכולל משפט כדלקמן: אינך יכול לשער לעצמך מה קרוב קץ המלחמה! הלואי ונוכה לראות מי ממחשבי הקץ צדק".

בזמן הגירוש עצמו אין הנחמות בנות על הקץ המהיר של המלחמה. בימי הבהלות האלה שרוי האדם הגיטאוי במתח עליון שאינו מותיר זמן לחוש, לחשוב, להגיב. עם זאת, הרושת השמועות המופצת מתוך מזימה זיזר־נית של האויב, או אשר באה כדי לספק צורך טבעי של אנשים הכלואים במצב ללא תקווה, אינה פוסקת. בשלב זה מדובר על ידיעות דמיוניות מסוג אחר: מכתבים המגיעים מה־מגורשים ומצביעים על כך שהם חיים. ביום ראשון, 16 באוגוסט, היום ה־26 לגירוש ה־גדול, רושם בעל היומן: "שוב הגיעו לאוזני שמועות כאילו נתקבלו מכתבים מאנשים מגור־רשים העובדים בסביבות שדלץ ומצבם בערך טוב. ליפשיץ (חברי מבית־הספר של וולק) סיפר שבתו קראה בעצמה מכתב כזה מאת זוג לא צעיר". וביום שבת, 29 באוגוסט, 38 ימים לגירוש, נכתב: "משה לויטה או לויטאס, טוארדה 40, הלך לחפש את אשתו לפני שלושה שבועות על האומשלג ונתפס גם הוא ושולח לקוסוב. לפני יומיים חזר משם. הגרמנים שיחררו אותו בתור נגר. הוא מספר שקוסוב שנתרוקנה מיהודיה מלאה מגורשים, בעלי ממון קונים אצל האיכרים ומחלקים גם בין מחוסרי הממון. בכל אופן צריך לחקור את הדבר. היה זה את שלא כל המגורשים נרצחים". נכון הוא, שמועות אלה הן נדירות ולצידן גרוש היומן ידיעות אמת על גורל המגורשים ועל התחנה הסופית בטרבלינקה. אך יש בכוחן של שמועות כוזבות המכוסות כביכול במקורות מהימנים, כדי לבלבל ולזעזע, לזרוע בלבן של אדם אי־ודאות מטלטלת. צד מעניין המסתבר מהיומן הוא חוסר הידיעה של המחבר באשר לאירגון היהודי הלוחם ופעולותיו. לווין הוא איש פעיל ב־ארכיון המחתרתי, הוא אינו חדל לרקום את הקשרים הללו בעיצומם של הגירוש. בתור איש ציבור מגיע לווין בימי הגירוש לא.ו.ב.ו. (O.B.W.) — מקום עבודה המשמש מקום

עים בקהילות יהודיות בערי השדה. אותן ה־ידיעות נוהג לווין לרשום בקפידה ולעתים אף מציין אם ניתן לתת בהן אמון אם לאו. לווין ראה בכתיבתו עדות היסטורית, וכתיבתו היתה כנראה מתואמת עם המפעל התיעודי של הארכיון המחתרתי. כך או אחרת, יש לראות ברשימותיו של לווין עדות ציבורית. בניגוד לאחרים מכותבי יומנים ורשימות באותה תקופה, אין לווין נבלם בכתיבתו ע"י הסכנה שרשימותיו יפלו בידי האויב. משום כך אין הוא נזקק הרבה לקיצורים ורמזים המחייבים פיענוח. הסיפורים שהוא מעלה ניתנים במלאם, שמות אנשים אותם הוא מזכיר, מופיעים לרוב בצורה מקובלת ואף דברי הזעם שהוא מטיח כלפי הגרמנים הינם גלויים, ללא הסוואה.

היומן מספק הרבה ידיעות, מוכרות לנו ברובן ממקורות אחרים, אך מקבלות על־ידי כתיבתו של לווין פירוט מבהיר ומבסס. מה־רשימות נודעים דברים בדוקים על גורל אישים שונים בגיטו. כך רושם לווין ב־יום רביעי, 19 באוגוסט: היום ה־29 למפעל הדמים, הערב ואתמול נגמר בטבח ובפרץ גדול שעשו בשופ של עושי המברשות שברחוב פראנציסקאנסקה ושוווינסטו) ירסקה. הוצאו כ־1600 איש. 8 נהרגו. המוצאים המון אנשים ידועי שם ויקרי ערך כמו הגב' מוקרסקה, הרב הוברבאנד ועוד".

יש לייחס ערך מיוחד לפרקי יומנו של לווין שנרשמו בעיצומם של ימי הגירוש הקטלני. לא העובדות בלבד שלווין מביא הן השויות, אך אולי חשוב מכך הוא הלך הרוח, תחושת המתרחש במחשבה ובתגובה, או חוסר תגובה, של האנשים בגיטו. יומנו של לווין מצביע בלי שהתכוון לכך, על האשליה, על פירורי התקווה שהגיעו את תושבי הגיטו להיאחו בשמועות שוא, בבדידות דמיונית, ולהאמין עדיין כי יום המחר בתוככי המערבולת עשוי להביא עמו ישועה.

הציפיה לתמורה אותה מחייב ההגיון וה־אמונה הבסיסית בטעם הקיום האנושי, בולטת מאוד ברשימות הסמוכות לגירוש הגדול. ביום ג', 9 ביוני 1942 רושם לווין: "אתמול שררה בגיטו התעוררות עצבנית בקשר למצב הפור־ליטי והאסטראטגי. נפוצו שמועות אופטימיות מנופחות ביותר כי בגרמניה שודרת בהלה, כי היא עומדת בפני מהפיכה. היו דרוכים בכל רגע לקראת מאורעות מפתיעים העלולים

שני ספרים על גיטו וארשה

מנהל מחלקת המשק של הקהילה ומקורב למלכות, אחד מאלה היהודים שהאשכנזים חפצו ביקרם. עסקים גדולים עשה היהודי הזה בשותפות וברשות האשכנזים. ודאי עשה הון רב. מי הרג אותו? אין אני יכול לתת תשובה נכונה וודאית על שאלה זו. ישנן שתי אפשרויות. ראשונה: האשכנזים הגו אותה מן המסילה כמו שעשו עם יתר המקורבים שלהם — קון, הלר, ארליך ועוד ועוד. גם שמעון או שמשון גראיק מלובלין הוגה כבר מן המסילה, שמעתי. אפשר שגם פירסט זה נרצח עליהם.

אבל ישנה גם אפשרות שניה. יכול היות שנפל מידי יהודי או פולני והומת בתור בוגד או על שמכר נשמתו לגרמנים ועל שעזר להם בימי ה"מפעל"*** אמנם איני יודע אם הוא לקח חלק במעשים הנוראים של אותם ימים, אך בכל אופן, לא חדל מהיות "מקורב" להם ומעורב ביניהם. בגיטו סיפרו שהרפ.פ.ס. הר ציאו פרנקלאמציה ובה הודיעו ש-150 יהודים נידונו על-ידם למוות על הוציאם להורג את אחיהם. בין אלה שהוצא עליהם גורדין מוות נמצאים לייקין ופירסט. לייקין נהרג לפני שבועות מספר וכעת בא תורו של פירסט. על פי גוסה זה ירה בו פולני ממפלגת הרפ.פ.ס. או יהודים. המעשה הזה עשה רושם חזק על היהודים והבהיל את אלה שמצפונם אינו נקי וידיהם מגואלות בדם של קדושים. כאני לעצמי הנני נוטה יותר לגירסה הראשונה, שגם פירסט זה נפל מידי ההוננים החדשים, כמו שקוראים לפראים שבימינו באנגליה.

מהמובאות הללו ניתן ללמוד, כי ללווין לא היתה ידיעה על עבודת האירגון היהודי הלוחם ולא העלה כלל על דעתו אפשרות של קיום אירגון כזה בגיטו. אם אדם כלוויין לא הוכנס בין אנשי סוד ולא ניהש אפשרות כזאת, הרי מעיד הדבר על כך שהאירגון הצליח בשיטות הקנספיראציה שלו וזהותו היתה בלתי ידועה.

עורך הפנקס, צבי שנה, ליווה את הכתבים בהערות רבות, המסייעות לקורא להבין את החומר והמלמדות על מהימנות של הידיעות והסברות של המחבר.

*** "מפעל" — תרגום ל"אקציה", כינוי למיבצע הגירושים של הנאצים.

מחסה לאנשי מחתרת רבים, וגם לתאי האירגון היהודי הלוחם בשלבי ההתארגנות. לוויין מכיר אישית את יוסף קפלן ואת שמואל ברסלב. שהם חברי המפקדה הראשונה של האירגון היהודי הלוחם. כל שמועה שמגיעה אל לוויין על התגוננות יהודית, על עמידה גאה, נרשמח בידיו של לוויין וזוכה להתפעלות ולשבחים. ומסתבר שלוויין, שהתגורר ברחוב גנשה ומילא, סמוך לקבוצות האירגון היהודי הלוחם, והכיר מקרוב את האישים המרכזיים באירגון, לא ידע דבר על כוונותיו ומעשיו של אותו אירגון. כך, שתי ההתנקשויות הראשונות של האירגון שבא לטהר את הגיטו מראשי ה"משטרה היהודית וממשטפי פעולה מרכזיים, היריה שכוונתה אל יוזף שרינסקי וסילוקו של יעקב לייקין, לא זו בלבד שלא היו ידועות ללוויין אלא התפרשו בעיניו בדרך תמימה. ב-21 באוגוסט 1942 כותב לוויין: "מספרים על התנקשות בראש המשטרה שרינסקי. הוא נפצע בלחי. לפי השמועה פצע אותו פולני מהרפ.פ.ס. שהתחפש בבגדי שוטר יהודי". ביום ששי, 30 באוקטובר 1942 רושם לוויין: "אתמול לפנות ערב, בשעה חמש בערך, נורה הומת ברחוב גנשה 10 סגן ראש המשטרה היהודית, עורך-הדין לייקין. העוזר שלו, ציפי לינסקי, נפצע ברגל. אין יודעים דבר ברור על רצח זה. משערים שזהו מעשה נקמה וגמול באלה היהודים שגיאלו ידיהם בדם אחיהם, בצודם מאות אלפי יהודים לאומשלאג ול-טרבלינקה. בשעתו נפצע ראש המשטרה ה"מומר שרינסקי אולם הוא נפצע קל ונרפא. הפעם, כך משערים, נענש עוזרו הראשי של שרינסקי—לייקין". לוויין מספר ביתר הרחבה על ההתנקשות בישראל פירסט, משתף פעולה מאנשי היודנראט, שאף הוא הוצא להורג ע"י אנשי האירגון היהודי הלוחם. ביום ב', 30 בנובמבר 1942 כותב לוויין: "אתמול בערב קרה בגיטו מעשה רצח פוליטי. בשתי יריות הומת ברחוב מוראנובסקה ישראל פירסט,

* מפעל לנגרות בבעלות של האחים לנדאו, בו מצאו מקלט רבים מעסקני ציבור וכן חברי השומר-הצעיר — פעילי האירגון היהודי הלוחם.

** המפלגה הסוציאליסטית הפולנית.

PATTERNS IN THE EXTERMINATION OF THE ESTONIAN JEWRY — by Dr. Marc Dworzecki

Dr. M. D., of the Chair of Holocaust Research at Bar-Ilan University, relates the ways used for the extermination of the Estonian Jews during the Nazi era.

There were 4,500 Jews living in Estonia on the eve of the war. At the outbreak of "Operation Barbarossa" part of them escaped in the wake of the retreating Soviet armies. The remainder — a few thousands — perished or were murdered by the "Sonderkommando A-1" under Dr. Martin Sandberger within a couple of months.

About 3,000 Jews from Theresienstadt, Berlin and Frankfurt were transported to Estonia after the local Jewry had been taken care of (September — October 1942). 90% of these were murdered in Kalevi Liiva. Approximately 20,000 Jews from the Vilna ghetto were brought to Estonia — in four transports — during the months of August — September 1943. About 2,800 Jews from the Kovno ghetto were transported there at the end of October 1944, and 500 women from Bistritza (?) in Transsylvania arrived in July 1944. Only few hundred of all these survived the war.

GENERAL GIRAUD AND THE JEWS — by André Kaspi

Dr. A. Kaspi describes General Giraud's attitude to the Jews in Algiers from January to July 1943. The General and his regime, which was established under the auspices of the Allied Armies following their invasion of North-Africa, were in no hurry to cancel the discriminating legislation introduced by the Petain government. Actually, the author proves that Giraud and his minions tried to preserve the restrictions inflicted upon the Jewish community, at least partly. The change of this policy was forced by external pressure, Jewish and Gentile World Opinion and the American Press.

BOOK REVIEWS

Dr. Isaiah Yelinek brings a detailed bibliography from the study of the Holocaust in Slovakia.

I. Gutman reviews two documentaries, dealing with the Warsaw ghetto, which were published recently: **Rabbi Huberband** — Kiddush Hashem; **Abraham Levin** — From the Notebook of the Teacher in "Yehudiah".